

Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς
Ψυχorraγoῦντα στὸ Ὁρολόγιον 295 τῆς Μονῆς
Λειμῶνος

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.762](https://doi.org/10.12681/byzsym.762)

Copyright © 2014, Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1994). Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχorraγoῦντα στὸ Ὁρολόγιον 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος. *Byzantina Symmeikta*, 9, 95–114. <https://doi.org/10.12681/byzsym.762>

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΟΣ
ΕΙΣ ΨΥΧΟΡΡΑΓΟΥΝΤΑ
ΣΤΟ ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ 295 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΛΕΙΜΩΝΟΣ

Ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ἀπὸ τὴν κομνήναιο περίοδο καὶ ἐξῆς εἰκονογραφοῦνται ὄλο καὶ συχνότερα ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ζωγράφους διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι. Συχνότερα ἀπαντοῦν ὁ Ἀκαθίστος, ὁ κανὼν μετανοίας καὶ τὸ στιχηρὸν τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων *Τί σοι προσενέγκωμεν Χριστέ*¹. Πολὺ σπανιότερα εἰκονογραφεῖται ὁ Κανὼν εἰς Ψυχορραγοῦντα, πού περιλαμβάνεται στὸ Εὐχολόγιον καὶ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν ἅγιο Ἀνδρέα Κρήτης². Μέχρι τῶρα δύο κύκλοι ἦταν γνωστοί, καὶ οἱ δύο στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ: Ὁ ἀρχαιότερος σώζεται στὸ παρεκκλήσιο τοῦ πύργου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν ἀγιορειτικὴ Μονὴ Χελανδαρίου³ ἐνῶ ὁ

1. DOULA MOURIKI, «Hymnography and Illustrated Manuscripts», *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton 1973, σελ. 26-30.— Μ. ΛΕΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, *Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἀκαθίστου στὸν κώδικα Garrett 13, Princeton*, Ἀθήναι 1992, σελ. 13-22.

2. S. DUFRENNE, «L'enrichissement du programme iconographique dans les églises du XIIIe siècle», *L'art Byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani, 1965*, Βελιγράδι 1967, σελ. 45-46. Τὸ κείμενο τοῦ λεσβιακοῦ χειρογράφου διαφέρει σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τῶν ἐντύπων εὐχολογίων (J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, 2α ἔκδ., Βενετία 1730, σελ. 585-587). Γιὰ τοὺς κανόνες γενικῶς βλ. E. WELLESZ, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1949, σελ. 168-215.— H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σελ. 265-266.— Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις*, τόμ. 2, 3η ἔκδ., Ἀθήναι 1965, σελ. 59-66, 202-204. Γιὰ τὴν ἀπόδοση στὸν Ἀνδρέα Κρήτης βλ. *DACL*, I, 2, στήλ. 2039 (L. Pelit).

3. S. RADOJČIĆ, «Umetnički spomenici manastira Hilandara», *ZRVI* 3 (1955), σελ. 182, εἰκ. 41.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Čin bivajemi na razlučenije duši od tela» u monumentalnom slikarstvu XIV veka», *ZRVI* 7 (1961), σελ. 39-43, 46-50, εἰκ. 1-3, 5-7, 9.— V. DJURIĆ, «Fresques médiévales à Chilandar», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, III, Βελιγράδι 1964, σελ. 65-71, εἰκ. 8-15.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *By-*

ἄλλος κοσμεῖ τὸ ὑπερῶο τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα⁴. Τὸ πρῶτο σύνολο ἀνάγεται στὰ πεντηκοστὰ ἔτη τοῦ 13ου αἰ., τὸ δεύτερο στὰ μέσα τοῦ 14ου. Μέχρι τώρα δὲν εἶχαν ἐπισημανθεῖ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

Ὁ κῶδιξ 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος στὴν Λέσβο, γνωστός ὡς Ὁρολόγιον τῆς Μονῆς τῶν Ἀκοιμήτων ἂν καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε σχέση μετὰ τὴν κωνσταντινουπολιτικὴ αὐτὴ μονή, περιέχει μετὰξὺ ἄλλων κειμένων τὸν ἐν λόγῳ κανόνα. Τὸ χειρόγραφο, διαστάσεων 17,5 × 13,5 ἐκ., περιέχει 196 φύλλα, γραμμένα σὲ περγαμηνὴ ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ φύλλα ποὺ ἀντικαταστάθηκαν μετὰ χαρτῶα⁵. Εἶναι πολὺ ἐφθαρμένο ἀπὸ τὴν συχνὴ χρῆση καὶ δὲν περιέχει κολοφῶνα ἀλλὰ διάφορες ἐνθυμήσεις, ποὺ ἀναφέρονται σὲ γεγονότα ποὺ συνέβησαν στὴν Βασιλεύουσα καὶ τὶς γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Θράκης μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1327 καὶ 1393. Τὶς ἐνθυμήσεις αὐτὲς δημοσίευσε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ὁ Μανουὴλ Γεδεών, κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ ὠρολόγιον ἀνῆκε κάποτε σὲ μονὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Ρηγίου, τοῦ σημερινοῦ Küçük Çekmece, κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη⁶.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου εἶναι γραμμένο μετὰ τὴν γραφὴν ποὺ ὁ P. Canart ἔχει ὀνομάσει «e arrondie», ἐνῶ στὰ φύλ-

zantinische Fresken in Jugoslawien, Μόναχο 1976, σελ. 54, 253 σημ. 40, εἰκ. 31.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «La peinture murale byzantine. XIIe et XIIIe siècles», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, I, Ἀθήναι 1979, σελ. 205-206, πίν. VII. 15.— D. BOGDANOVIĆ - V. DJURIĆ - D. MEDAKOVIĆ, *Chilandar*, Βελιγράδι 1978, σελ. 62, εἰκ. 41-42.

4. G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, I, Παρίσι 1954, σελ. VIII, πίν. 13.2.— S. RADOJČIĆ, «Čin bivažemi», ἐνθ. ζν., σελ. 39-50, εἰκ. 8.— V. DJURIĆ, *L'église de Sainte Sophie à Ohrid*, Βελιγράδι 1963, σελ. VIII-IX.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Μόναχο 1976, σελ. 98, 274 σημ. 79.— CV. GROZDANOV, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Βελιγράδι 1980, σελ. 87-91, 193-194, σχ. 24, εἰκ. 60-61. Πρβλ. R. STICHEL, *Studien zum Verhältnis von Text und Bild Spät- und Nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen*, Βιέννη 1971, σελ. 74-75.

5. Συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ κώδικος ἔχει δώσει ὁ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΗΜΝΟΥ (κατόπιν Μητροπολίτης Τρίκκης καὶ Σπαγῶν) ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Συμπληρωματικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος ἐν Λέσβῳ*, Ἀθήναι, ἄ.ξ. (1947;), σελ. 5-7. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Λειμῶνος π. Νικόδημο Παυλόπουλο, ποὺ μετὰ διευκόλυνε ποικιλοτρόπως κατὰ τὶς ἐπισκέψεις μου στὴν μονή.

6. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, «Ἀναγνώσεις ἐκ τοῦ Ὁρολογοῦ τῆς τῶν Ἀκοιμήτων Μονῆς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 23 (1903), σελ. 380-382, 390-391.

λα ποὺ περιέχουν τὸν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα ἡ γραφή συγγενεῦει μὲ τὴν «ε rectangulaire» καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ κατὰ τὸν π. Canart, στὸν ὁποῖο ἔδειξα φωτογραφίες τοῦ χειρογράφου, στὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ.⁷ Τὸ χειρόγραφο περιέχει πολλές μικρογραφίες, ὅλες πολὺ ἀπολεπισμένες. Στὴν σύντομη αὐτὴ μελέτη θὰ περιγράψω καὶ θὰ σχολιάσω μόνο αὐτές ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα, ἐπιφυλασσόμενος ν' ἀσχοληθῶ μὲ τὶς ὑπόλοιπες σὲ γενικότερο δημοσίευμα γιὰ τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς Μονῆς Λειμῶνος.

Ὁ Κανὼν εἰς Ψυχορραγοῦντα καταλαμβάνει τὶς σελίδες 321-345⁸. Κάθε φύλλο περιέχει ἓνα τροπάριο, γραμμένο στὸ ἐπάνω μέρος, ἐνῶ τὰ τέσσερα πέμπτα τῆς καθορισμένης γιὰ τὴν γραφὴ ἐπιφανείας καταλαμβάνονται ἀπὸ μία μικρογραφία χωρὶς πλαίσιο καὶ βάθος. Ἡ ἐνάτη ὡστόσο ὠδὴ (σελ. 346-349) δὲν εἰκονογραφήθηκε. Λεῖπει ἓνα φύλλο μεταξὺ τῶν σελίδων 324 καὶ 325, ποὺ περιεῖχε τὸ πρῶτο καὶ δεῦτερο τροπάριο τῆς τρίτης ὠδῆς. Τέσσερα ἄλλα φύλλα (σελ. 321-322, 341-344, 349-350) ἔχουν ἀντικατασταθεῖ πολὺ ἀργότερα μὲ χαρτῶα, ποὺ περιέχουν τὸ κείμενο χωρὶς μικρογραφίες.

Ἡ ἀπόδοση τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα εἶναι ἐπίπεδη καὶ γραμμικὴ. Στὴν χρωματολογία κυριαρχοῦν τὸ βαθυγάλαζο καὶ τὸ κόκκινο. Ἀνήκουν στὴν τεχνοτροπία ἡ ὁποία ἔχει κατὰ καιροὺς ἀποκληθεῖ ὁμάδα Νικαίας, ὁμάδα Rockefeller MacCormick ἢ 2400, καὶ decorative style⁹. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν

7. P. CANART, «Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe et le style palestino-chypriote "epsilon"», *Scrittura e civiltà* 5 (1981), σελ. 17-76. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Mgr. Paul Canart γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε.

8. Ἡ ἀρίθμηση τῶν φύλλων τοῦ χειρογράφου ἔχει γίνῃ κατὰ σελίδες.

9. Γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴ βλ. κυρίως P. CANART, ἔνθ. ἀν.—A. WEYL CARR, «A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century», *DOP* 36 (1982), σελ. 39-80.—THE ΙΔΙΑΣ, *Byzantine Illumination 1150-1250. The Study of a Provincial Tradition*, Σικάγο 1987.—THE ΙΔΙΑΣ, «Cyprus and the "Decorative Style"», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου* 17 (1987-88), σελ. 123-167.—P. CANART, «Les écritures livresques chypriotes du XIe au XVIe siècle», ἔνθ' ἀν., σελ. 32-36.—E. GAMILLSCHEG, «Fragen zur Lokalisierung der Handschriften der Gruppe 2400», *JÖB* 37 (1987), σελ. 313-321.

έχουν επηρεασθεί από το μανιεριστικό ρεύμα τῆς τελευταίας εικοσαετίας τοῦ 12ου αἰ. συνηγορεῖ γιὰ πρωιμότερη χρονολόγηση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ προτείνει ὁ π. Canart, περὶ τὸ 1160-1180. Εἶναι ἔργα μέτριου ζωγράφου καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲν ἔγκειται στὴν αἰσθητική ἀξία ἢ τὴν εἰκονογραφικὴ πρωτοτυπία τους ἀλλὰ στὸ ἀσυνήθιστο θέμα τους.

Ἡ εἰκονογράφηση εἶναι ἀρκετὰ μονότονη καὶ ἀποδίδει κατὰ κανόνα μὲ ἀκρίβεια τὸ κείμενο τοῦ ἀντιστοιχοῦ τροπαρίου. Ὁ μελλοθάνατος, ντυμένος μοναχικὴ στολή, εἶναι συνήθως ξαπλωμένος σ' ἓνα κρεβάτι μὲ τὸ κεφάλι ἀριστερά¹⁰. Κυματιστὴ πράσινη ταινία δηλώνει πάντα τὸ ἔδαφος. Στὸ τρίτο τροπάριο τῆς πρώτης ὠδῆς (σελ. 323· Ἴδου ἐπέστη καὶ ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων...) ἓνας ἄγγελος στέκεται δίπλα στὸ προσκέφαλο καὶ φέρει τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου του στὸ πρόσωπο, ἐνῶ δεξιὰ πετοῦν δύο μικροὶ ἡμιεξίτηλοι δαίμονες. Στὸ θεοτοκίον (σελ. 324) ὁ μοναχὸς ὑψώνει τὰ χέρια πρὸς μία εἰκόνα τῆς Παναγίας Δεξιοκρατούσης. Ὅπως σημείωσα ἤδη, τὸ φύλλο μὲ τὰ δύο πρῶτα τροπάρια τῆς τρίτης ὠδῆς ἔχει ἐκπέσει. Στὴν μικρογραφία τοῦ τρίτου τροπαρίου τῆς ἴδιας ὠδῆς (*Μνησθέντες ἀγαπητοὶ τῆς πρὸς ὑμᾶς φιλίας, τὸν Χριστὸν δυσωπεῖτε ἐπιβλέψαι ἐπ' ἐμοί...*) ὁ μελλοθάνατος ὑψώνει τὰ χέρια πρὸς εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ πίσω του στέκονται τρεῖς μοναχοί. Ἡ παράσταση τοῦ θεοτοκίου τῆς τρίτης ὠδῆς (σελ. 326) διαφέρει ἀπὸ τοῦ θεοτοκίου τῆς πρώτης μόνο ὡς πρὸς τὸν τύπο τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας, ποὺ ἐδῶ εἶναι γυρισμένη ἀριστερὰ μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ δέηση.

Στὸ πρῶτο τροπάριο τῆς τετάρτης ὠδῆς, στὴν σελ. 327 (*χεῖρας ἐκτείνω πρὸς τοὺς ἐμοὺς φίλους τε καὶ δάκρυα ἐξ ὀφθαλμῶν μου προχέω καὶ οὐδεὶς ὁ βοηθήσων μοι*) ὁ μελλοθάνατος ἀπλώνει τὰ χέρια πρὸς τρεῖς μοναχοὺς ποὺ στέκονται στὰ πόδια τοῦ κρεβατιοῦ. Δύο στηθαῖοι ἄγγελοι πετοῦν πάνω ἀπὸ τὸ κρεβάτι στὴν μικρογραφία τοῦ ἐπομένου τροπαρίου (σελ. 328, εἰκ. 1· *τὰ ὄμματα ρέπων πρὸς τοὺς Θεοῦ φωτεινοὺς ἀγγέλους βοῶ μικρὸν εἶσατέ με*

10. Ἀπὸ τὴν πρώτη ὠδὴ μέχρι καὶ τὸ τρίτο τροπάριο τῆς ἕκτης (σελ. 323-337).

ζῆν). Τὸ τρίτο τροπάριο (*Ἐμὲ πενήσατε ... τῶν ἀγγέλων οἱ δῆμοι καὶ τῶν βροτῶν πάντες οἱ φιλόχριστοι*) εἰκονογραφεῖται μὲ δύο ἀγγέλους καὶ ἓναν φίλο τοῦ μοναχοῦ κοντὰ στὸ προσκέφαλό του, καὶ μὲ τρεῖς ἀσκητὲς δεξιά (εἰκ. 2). Στὸ θεοτοκίο τῆς τετάρτης ὠδῆς ὁ μοναχὸς δέεται πρὸς εἰκόνα τῆς Θεοτόκου κατ' ἐνώπιον (σελ. 330). Ἀκτῖνες ἐκπέμπονται πρὸς τὸν μελλοθάνατο ἀπὸ τμήμα κύκλου στὴν μικρογραφία τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς πέμπτης ὠδῆς (*Φῶς αἰσθητὸν λάμπων ἐπ' ἐμοί...*, σελ. 331). Τὸ δεύτερο τροπάριο εἰκονογραφεῖται μὲ δύο ὄρθιους μοναχοὺς δεξιά, στοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ὁ ψυχορραγῶν (*Σώξισθε πάντες ἀγαπητοὶ ἀσπλαγχνοὶ φανεῖντες ἐπ' ἐμὲ τὸν δυστυχῆ καὶ πανάθλιον· πάντες γὰρ εἰ μίαν φωνὴν ἐφθέγξασθε, πρὸς τὸν ἡμῶν δεσπότην, σκότους ἐρύσασθέ με*). Στὸ τρίτο τροπάριο ὁ μοναχὸς ὑψώνει τὰ χέρια πρὸς εἰκόνα τοῦ ψυχοπομποῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (*Σώξου ὁ μέγας ἄρχων Θεοῦ Μιχαήλ ἀγγέλων ἀρχηγέ. Οὐκέτι γὰρ σου τὸ ἅγιον ὄνομα καλέσω τοῦ βοηθῆσαι μοι*· σελ. 333, εἰκ. 3). Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ θεοτοκίου τῆς πέμπτης ὠδῆς (σελ. 334) εἶναι ὅμοια μὲ τῆς τρίτης (σελ. 326, εἰκ. 5).

Ἡ μικρογραφία τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς ἕκτης ὠδῆς εἶναι σχεδὸν τελείως ἐξίτηλη (σελ. 335). Διακρίνεται ἀμυδρὰ μία μορφή δίπλα στὸ κρεββάτι (*Κλίνετε τὸ οὖς ὑμῶν ἀδελφοί μου πρὸς ἐμέ*). Στὴν ἐπόμενη σελίδα ὁ μοναχὸς ξεψυχᾷ (*Ἴδου νῦν χωρίζεται μετ' ὀδύνης ἡ ψυχὴ τοῦ ταπεινοῦ μου σώματος*). Ἐνας ἄγγελος παραλαμβάνει τὴν ψυχὴ του ἐνῶ ἓνας ἄλλος, ἀριστερώτερα, ὑψώνει τὰ χέρια στὸ πρόσωπο. Δεξιά πετοῦν δύο δαίμονες (εἰκ. 5). Στὴν σκηνὴ ποὺ εἰκονογραφεῖ τὸ τρίτο τροπάριο τῆς ἕκτης ὠδῆς (σελ. 337, εἰκ. 4) πουλιὰ πετοῦν ἀπὸ τὸν νεκρὸ μοναχὸ καὶ δύο σκυλιὰ ἐτοιμάζονται νὰ τὸν κατασπαράξουν, ἐνῶ δεξιά στέκονται δύο ἄνδρες μὲ κοντούς χιτῶνες (*τὸ σῶμα μου ... εἶσατε ἄταφον ὅπως φάγωσι κῆνες τὴν καρδίαν μου*). Ἡ παράσταση τοῦ θεοτοκίου τῆς ἕκτης ὠδῆς (σελ. 338) διαφέρει ἀπὸ τῶν προηγουμένων. Κοράκια πετοῦν γύρω ἀπὸ τὸ λείψανο, δύο σκυλιὰ ἀριστερὰ εἶναι σχεδὸν τελείως ἐξίτηλα, ἐνῶ δύο ἄνδρες δεξιά παρατηροῦν τὴν σκηνή. Ἐπάνω εἶναι ἀνηρτημένη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου μετωπικῆς (*Ἴσως διερ-*

χόμενοι ξένοι βλέποντες ὁσαῦτ' ὑπὸ κινῶν συρόμενα, κατανυγέντες κλαύσουσιν ἐκ ψυχῆς· ἐλέησον δέσποινα τὴν ψυχὴν τοῦ ἀθλίου τούτου σώματος).

Στὸ πρῶτο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὠδῆς (σελ. 339) δύο ἄγγελοι πετοῦν πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, κρατώντας τὴν ψυχὴν ποὺ ἔχει τὴν μορφή γυμνοῦ βρέφους. Κάτω φύεται ἕνας θάμνος μὲ κόκκινα ἄνθη (Ἰδοὺ σύραντες ἀπέσπασάν μου ἄγγελοι δεινῶς ἄφνω ἀθλίαν ψυχὴν καὶ ἀπάγουσι πρὸς κριτὴν φρικτὸν καὶ φοβερόν). Στὴν ἐπόμενη μικρογραφία, ποὺ εἰκονογραφεῖ τὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὠδῆς (σελ. 340, εἰκ. 8), ζυγαριὰ κρέμεται ἀπὸ τμήμα κύκλου. Ἀριστερὰ πετοῦν δύο ἄγγελοι, ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους κρατεῖ τὴν ψυχὴν. Δεξιὰ δύο δαίμονες προσπαθοῦν νὰ κάνουν τὴν ζυγαριὰ νὰ κλίνει πρὸς τὸ μέρος τους (Ἐλεήσατέ με ἄγγελοι πανάγιοι Θεοῦ τοῦ Παντοκράτορος καὶ λυτρώσασθε τελωνίων πάντων πονηρῶν. Οὐκ ἔχω γὰρ ἔργα ἀγαθὰ ἀντισταθμίζειν τῷ ζυγῷ τῶν φαύλων πράξεών μου). Τὰ ἐπόμενα δύο φύλλα εἶναι χαρτῶα. Τὸ θεοτοκίον τῆς ὀγδόης ὠδῆς κοσμεῖται μὲ κωνικὸ βουνό, πράσινο πίσω καὶ κόκκινο ἐμπρός, μπροστὰ στὸ ὁποῖο διακρίνεται ἡμιεξίτηλο πουλί (σελ. 345).

Οἱ δύο μεταγενέστεροι κύκλοι τοῦ Χελανδαρίου καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα, μερικῶς μόνο διατηρημένοι καὶ δημοσιευμένοι, δὲν διαφέρουν οὐσιωδῶς στὴν εἰκονογραφία ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ χειρογράφου τῆς Μονῆς Λειμῶνος, ὅσο μπορούμε νὰ κρίνομε ἀπὸ τὶς παραστάσεις ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στοὺς τρεῖς κύκλους ἢ τουλάχιστον σὲ δύο ἀπὸ αὐτούς¹¹. Στὸ τρίτο λ.χ. τροπάριο τῆς πέμπτης ὠδῆς, τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἀντικαθιστοῦν στὴν Ἀχρίδα δύο ἄγγελοι¹². Οἱ παραστάσεις ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸ θεο-

11. Στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, μόνο οἱ σκηνές ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸ θεοτοκίον τῆς πέμπτης καθὼς καὶ τὴν ἕκτη, ὀγδοὴ καὶ ἐνάτη ὠδὴ διατηροῦνται σὲ ἀνεκτὴ κατάσταση. Στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος ἔχουν σωθεῖ οἱ παραστάσεις ποὺ εἰκονογραφοῦν τὴν ἐβδόμη καὶ ἐνάτη ὠδὴ καθὼς καὶ τμήματα τῆς τρίτης, πέμπτης, ἕκτης καὶ ὀγδόης.

12. G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, I, Παρίσι 1954, πίν. 13.2.— CV. GROZDANOV, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Βελιγράδι 1980, σχ. 24, εἰκ. 60.

τοκίον τῆς ἴδιας ὠδῆς εἶναι ὅμοιες στήν μικρογραφία μας καί στήν τοιχογραφία τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἀχρίδος, ἂν ἐξαιρέσομε τὸ γεγονός ὅτι στὸ χειρόγραφο ὁ μοναχὸς εἶναι πάντα ξαπλωμένος σὲ κρεβάτι ἐνῶ στήν Ἀχρίδα σὲ ψάθα¹³. Στὸ Χελανδάρι ἔχουν προστεθεῖ ἀσκητὲς ποὺ θρηνοῦν¹⁴. Ἐνας μοναχὸς σκύβει πάνω ἀπὸ τὸν ἐτοιμοθάνατο στήν παράσταση τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς ἕκτης ὠδῆς στὸ χειρόγραφό μας (σελ. 335), δύο στὸ Χελανδάρι καὶ τρεῖς στήν Ἀχρίδα¹⁵. Στὸν χωρισμὸ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα (σελ. 336) δύο φίλοι ἔχουν προστεθεῖ στήν Μονὴ Χελανδαρίου δίπλα στὸ προσκέφαλο τοῦ μοναχοῦ ποὺ ξεψυχᾷ. Ἡ ψυχὴ βγαίνει κ' ἐδῶ ἀπὸ τὸ στόμα μὲ τὴν μορφὴ γυμνοῦ βρέφους¹⁶. Τὸ τρίτο τροπάριο καὶ τὸ θεοτοκίον τῆς ἕκτης ὠδῆς ἔχουν ἐνοποιηθεῖ στὸν ἀγιορειτικὸ κύκλο, ὅπου συναντοῦμε ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν μικρογραφιῶν τοῦ χειρογράφου μας (σελ. 337-338). Οἱ θεατὲς τῆς σκηνῆς ἔγιναν τρεῖς καὶ φοροῦν ποδήρη ἐνδύματα¹⁷. Στήν Ἀχρίδα, ἂν κρίνομε ἀπὸ τὸ σχέδιο ποὺ δημοσίευσε ὁ Grozdanov, τὸ τρίτο τροπάριο εἰκονογραφεῖται μόνο μὲ τὰ σκυλιὰ ποὺ κατασπαράζουν τὸ λείψανο, ἐνῶ στὸ θεοτοκίον ἢ Θεοτόκος παρατηρεῖ τὴν σκηνὴ ἀριστερά, συνοδευομένη ἀπὸ ἄλλες γυναῖκες, καὶ λείπει φυσικὰ ἢ εἰκόνα της¹⁸. Τὰ δύο πρῶτα τροπάρια τῆς ἐβδόμης ὠδῆς διατηροῦνται στὸ χειρόγραφο καὶ στήν Ἀγία Σοφία Ἀχρίδος. Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ πρώτου τροπαρίου διαφέρει στοὺς δύο κύκλους. Ἐνῶ στήν μικρογραφία τῆς σελ. 339 δύο ἄγγελοι ὀδηγοῦν τὴν ψυχὴ στὸν Χριστό (εἰκ. 7), στήν τοιχογραφία τῆς Ἀγίας Σοφίας δύο πτερωτοὶ δαίμονες προσπαθοῦν νὰ τὴν ἀρπάξουν ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους ποὺ τὴν κρατοῦν¹⁹. Τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα εἶναι τουναντίον παραπλήσιο στὶς σκηνὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὠδῆς. Στήν Ἀχρί-

13. CV. GROZDANOV, ἐνθ' ἄν., σχ. 24.

14. V. DJURIĆ, «Fresques médiévales à Chilandar», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, III, Βελιγράδι 1964, σελ. 68.

15. V. DJURIĆ, ἐνθ' ἄν., σ. 68, εἰκ. 9.— CV. GROZDANOV, ἐνθ' ἄν., σχ. 24.

16. V. DJURIĆ, ἐνθ' ἄν., σελ. 68, εἰκ. 10.

17. D. BOGDANOVIĆ - V. DJURIĆ - D. MEDAKOVIĆ, *Chilandar*, ἐνθ' ἄν., εἰκ. 42.

18. CV. GROZDANOV, ἐνθ' ἄν., σχ. 24.

19. Αὐτόθι.

δα ή σύνθεση είναι πιό μνημειακή και συμμετρική, οί άγγελοι στέκονται άριστερά άντι νά πετοϋν και ή γυμνή ψυχή βρίσκεται κάτω από τόν ζυγό²⁰.

Ο Rainer Stichel έχει παρατηρήσει ότι όρισμένες μικρογραφίες του ψαλτηρίου Διονυσίου 65, του δευτέρου τετάρτου του 12ου αι., παρουσιάζουν στενή σχέση με τόν Κανόνα εις Ψυχορραγοϋντα²¹. Οί παραστάσεις αυτές του άγιορειτικού χειρογράφου, που κοσμοϋν τά φύλλα 11^r έως 12^r, δέν παρουσιάζουν ώστόσο ιδιαίτερη όμοιότητα με τούς τρεϊς γνωστούς κύκλους του Κανόνος, έκτός από τήν μικρογραφία του φ. 11^v, όπου εικονίζονται ό χωρισμός τής ψυχής από τώ σωμα και ή ψυχοστασία²² (εικ. 6). Ο θάνατος του μοναχού διαφέρει από τήν μικρογραφία που εικονογραφεϊ τώ δεύτερο τροπάριο τής έκτης ώδής ως προς τήν παρουσία μοναχών άριστερά και δεξιά και τήν άπουσία του δευτέρου άγγέλου και τών δαιμόνων (εικ. 5). Περισσότερο μοιάζει με τήν τοιχογραφία τής Μονής Χελανδαρίου²³. Η άγιορειτική μικρογραφία επαναλαμβάνει ένα θέμα που άπαντᾷ ήδη άποκρυσταλλωμένο τώ 1081 στο φ. 63^v του χειρογράφου 112 τής Μονής Εικοσιφοινίσσης, που περιέχει τήν Κλίμακα του άγίου Ίωάννου, έκλάπη από τούς Βουλγάρους κατά τήν κατοχή τής Ανατολικής Μακεδονίας τώ 1917, και κατέληξε στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Princeton, όπου φέρεται τόν άριθμό Garrett 16²⁴. Στην παράσταση αυτή άγγελος, που κρατεϊ σκήπτρο, παραλαμβάνει τήν ψυχή νεκροϋ μοναχού ξαπλωμένου σε ψάθα. Η ψυχή παριστάνεται ως γυμνό βρέφος. Άριστερά ένας μοναχός θυμιᾷ, ενώ δεξιά στέκονται άλλοι τρεϊς. Κατά τόν Martin ή μικρογραφία αυτή συνδυάζει δύο διαφορετικές σκηνές: έναν άναχωρητή

20. Αὐτόθι.

21. R. STICHEL, *ένθ' άν.*, (σημ. 4), σελ. 71-75, εικ. 7-9. Πρβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί Θησαυροί του Άγίου Όρους*, τόμ. 1, Αθήναι 1973, εικ. 118, 121, 122. Για τήν χρονολόγηση βλ. I. SPATHARAKIS, «The Date of the Illustrations of the Psalter Dionysiu 65», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 8 (1975-1976), σελ. 173-177.

22. R. STICHEL, *ένθ' άν.*, σελ. 71, εικ. 8.— Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *ένθ. άν.*, εικ. 121.

23. Βλ. *άνωτέρω*, σελ. 33.

24. J. R. MARTIN, *ένθ. άν.*, σελ. 28-29, 175, πίν. XI.36 (φ. 63v).

ποῦ ξεψυχᾷ περιστοιχισμένος ἀπὸ ἄλλους μοναχοὺς, ποῦ ἀπαντᾷ σὲ μηνολόγια²⁵, καὶ ἕναν ἄγγελο ποῦ παραλαμβάνει τὴν ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, ὅπως τὸν βλέπομε σὲ ψαλτήρια μὲ παρασελίδιο διάκοσμο, π.χ. τὰ ψαλτήρια Χλουντῶφ καὶ Lond. Add. 19352²⁶. Ἡ ψυχοστασία στὸ κάτω μέρος τοῦ φ. 11^v τοῦ ψαλτηρίου τῆς Μονῆς Διονυσίου θυμίζει τὴν τοιχογραφία τῆς Ἀγίας Σοφίας μᾶλλον παρὰ τὴν μικρογραφία τῆς σελ. 340 τοῦ χειρογράφου μας, ποῦ κοσμεῖ τὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὠδῆς²⁷ (εἰκ. 8). Ἡ ὑπαρξὴ στὸ ἁγιορειτικὸ χειρόγραφο, ποῦ εἶναι ἀρχαιότερο κατὰ μερικές δεκαετίες ἀπὸ τὸ ὠρολόγιον τῆς Μονῆς Λειμῶνος, δύο σκηνῶν περίπου ταυτόσημων μὲ παραστάσεις τοῦ κύκλου ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, στηρίζουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ κύκλος αὐτὸς εἶχε δημιουργηθεῖ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ 12ου αἰ.

Ἀνάλογη μὲ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχorroγαοῦντα εἶναι ἡ διακόσμηση ἑνὸς παρεμφεροῦς κειμένου, τοῦ Κανόνος Μετανοίας, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν περιλαμβάνεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀκολουθία²⁸. Κυριότερο παράδειγμα εἶναι ὁ κύκλος ποῦ περιέχεται στὸν κώδικα Vat. gr. 1754, τοῦ 12ου αἰ.²⁹ Καὶ ἐκεῖ τρεῖς ἢ τέσσερις συνθέσεις ἐπαναλαμβάνονται μὲ ἐλάχιστες διαφορὰς ποιοτικὰ ὅμως οἱ μικρογραφίες τοῦ Βατικανοῦ κώδικος ὑπερέχουν κατὰ πολὺ τῆς διακοσμῆσεως τοῦ λεσβιακοῦ χειρογράφου. Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ Κανόνος Μετανοίας ἐλάχιστες διαφορὰς παρουσιάζουν μεταξύ τους, καὶ ἀκολουθοῦν πιθανότατα ἕνα κοινὸ ἀρχέτυπο³⁰.

25. Ὅπως ἡ Κοίμησις τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου στὸ μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου τοῦ Β': *Il menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613)*, Τουρίνο 1907, πίν. 354.

26. M. V. ŠĚPKINA, *Miniatjiry Hludovskoj Psaltyri*, Μόσχα 1977, φ. 102v.— S. DER NERSESSIAN, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Παρίσι 1970, σελ. 48, εἰκ. 220 (φ. 137r).

27. Βλ. σελ. 34.

28. J. R. MARTIN, *The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus*, Princeton 1954, σελ. 128-149.— D. MOURIKI, ἔνθ' ἄν., (σημ. 1), σελ. 27.

29. J. R. MARTIN, ἔνθ' ἄν., σελ. 128-145, εἰκ. 246-277.

30. Μετὰ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ βιβλίου τοῦ Martin δημοσιεύθηκε ἕνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ Κανόνος Μετανοίας ποῦ βρῆσκαται στὸ Βουκουρέστι, ἀνάγεται στὸν 11ο-12ο αἰ., καὶ εἶναι ἔτσι τὸ ἀρχαιότερο γνωστὸ: I. BARNEA, «Un manuscrit byzantin illustré du XIe siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 1 (1963), σελ. 319-330.

Κατὰ τὴν Ντούλα Μουρίκη πολλὲς σκηνὲς ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ ὕμνους ἔχουν ἔντονο μνημειακὸ χαρακτήρα καὶ συνεπῶς δὲν δημιουργήθηκαν γιὰ τὴν διακόσμηση χειρογράφων³¹. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα καὶ τὸν Κανόνα Μετανοίας, ὅπου οἱ παραστάσεις εἶναι ὀλιγοπρόσωπες καὶ ἀκολουθοῦν πιστὰ τὸ κείμενο ποὺ εἰκονογραφοῦν.

Παρὰ τὴν κακὴ διατήρησή της καὶ τὴν μέτρια αισθητικὴ ἀξία της, ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα στὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Λειμῶνος δὲν στερεῖται σημασίας. Εἶναι ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ καὶ ἡ μόνη ποὺ σώθηκε σὲ μικρογραφίες τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ κειμένου, ποὺ φαίνεται ὅτι ἄρχισε νὰ εἰκονογραφεῖται σχεδὸν ἓναν αἰῶνα νωρίτερα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τουλάχιστον τοῦ 12ου αἰ.

31. D. MOURIKI, ἔνθ' ἄν.

Summary

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS

THE ILLUSTRATION OF THE CANON
FOR SOMEONE WHO IS IN THE THROES OF DYING
IN THE HOROLOGION No. 295
OF THE LEIMONOS MONASTERY

A seldom illustrated Byzantine hymn is the Canon *εἰς ψυχορραγοῦντα* (the Canon *for someone who is in the throes of dying*). This text has been attributed to Andrew of Crete and is included in the *Εὐχολόγιον*. Two cycles were known up to now, both in fresco. The older one is preserved in the chapel of the tower of St. George in the monastery of Hilandar on Mount Athos, and has been attributed to the mid-13th century, while the other decorates the exonarthex of the cathedral of St. Sophia in Ohrid, and dates from the mid-14th century. No illuminated manuscript of this text was known up to now.

The Horologion No. 295 of the Leimonos Monastery on the island of Lesbos has up to now escaped the attention of art historians. It measures 17.5 × 13.5 cm. and contains 195 folios, almost all of them of parchment, except for a few which have been replaced with paper. Among other texts, it contains in pages 321 to 345 the text of the canon in question, written with black ink in a minuscule which, according to Mgr. Paul Canart, to whom I have shown photographs of the manuscript, is related to the rectangular epsilon script and may date from the late 12th or early 13th century.

Each page contains a single troparion or verse, written in the upper part, while approximately 80% of the justification is occupied by an unframed miniature referring to the text

written above it. However, the pages containing the ninth ode were never illuminated; one folio, which contained the first and second verses of the third ode, between pages 324 and 325, is missing; and four more folios (p. 321-322, 341-344 and 349-350) were later replaced with paper, containing only the text.

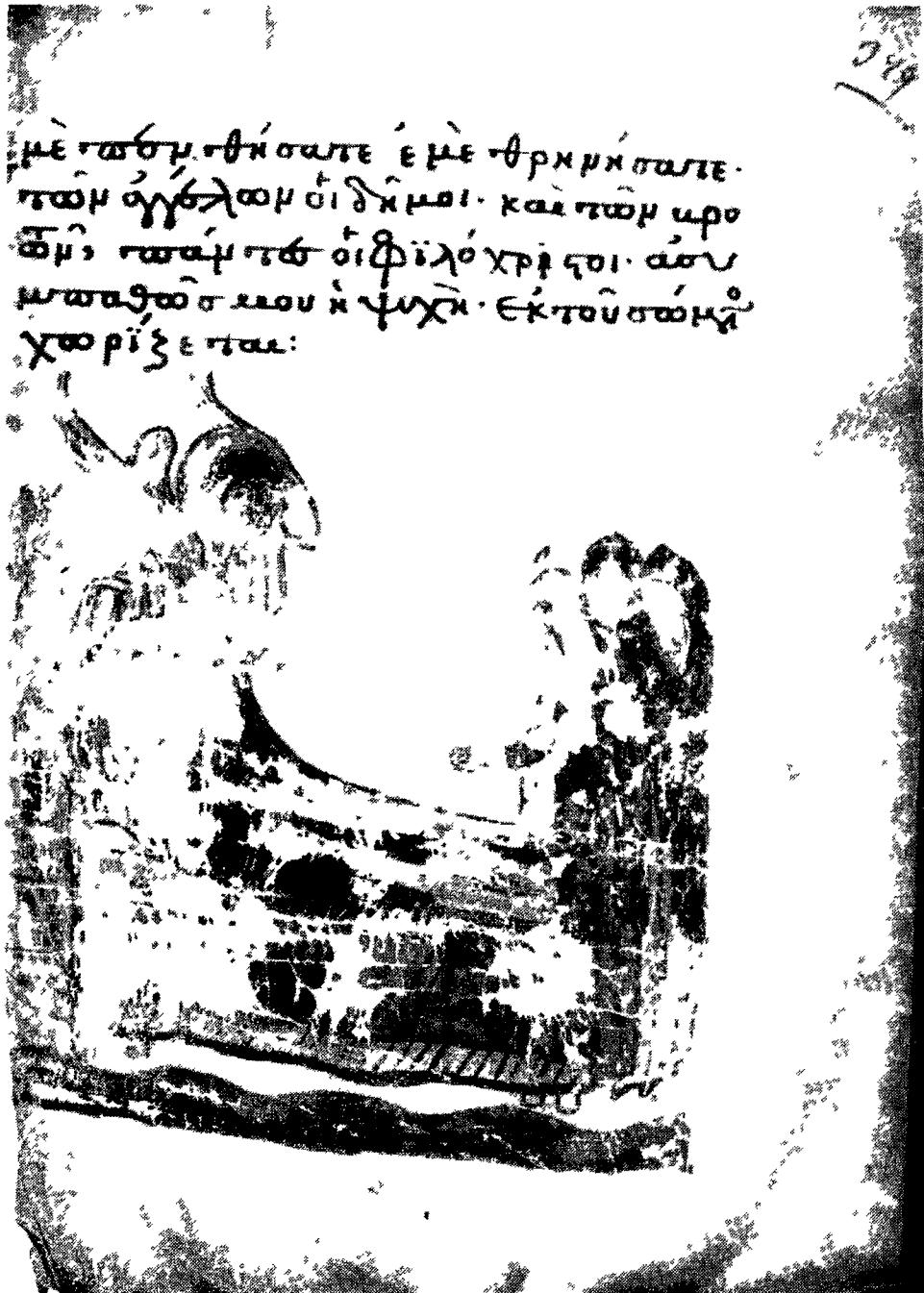
The illustration is rather monotonous and sticks to the text of the troparion written above it. The dying man, clad in monastic garments, lies usually on a bed with his head on the left side, sometimes with his hands raised. In some folios—among them the Theotokia—, an icon of the Virgin is hung above him.

Our miniatures display a rather flat and linear treatment. Blues and reds predominate. The fact that they are free of the exaggerated mannerism of the late 12th century suggests a somewhat earlier date, in the 1160s or 70s. They belong to the large group known as the Rockefeller MacCormick or 2400 or decorative style group and are the work of a mediocre artist. Their interest lies not in their aesthetic value or in their iconographic inventiveness, but in their unusual subject and the fact that they are the oldest extant example of the illustration of this seldom encountered hymn.

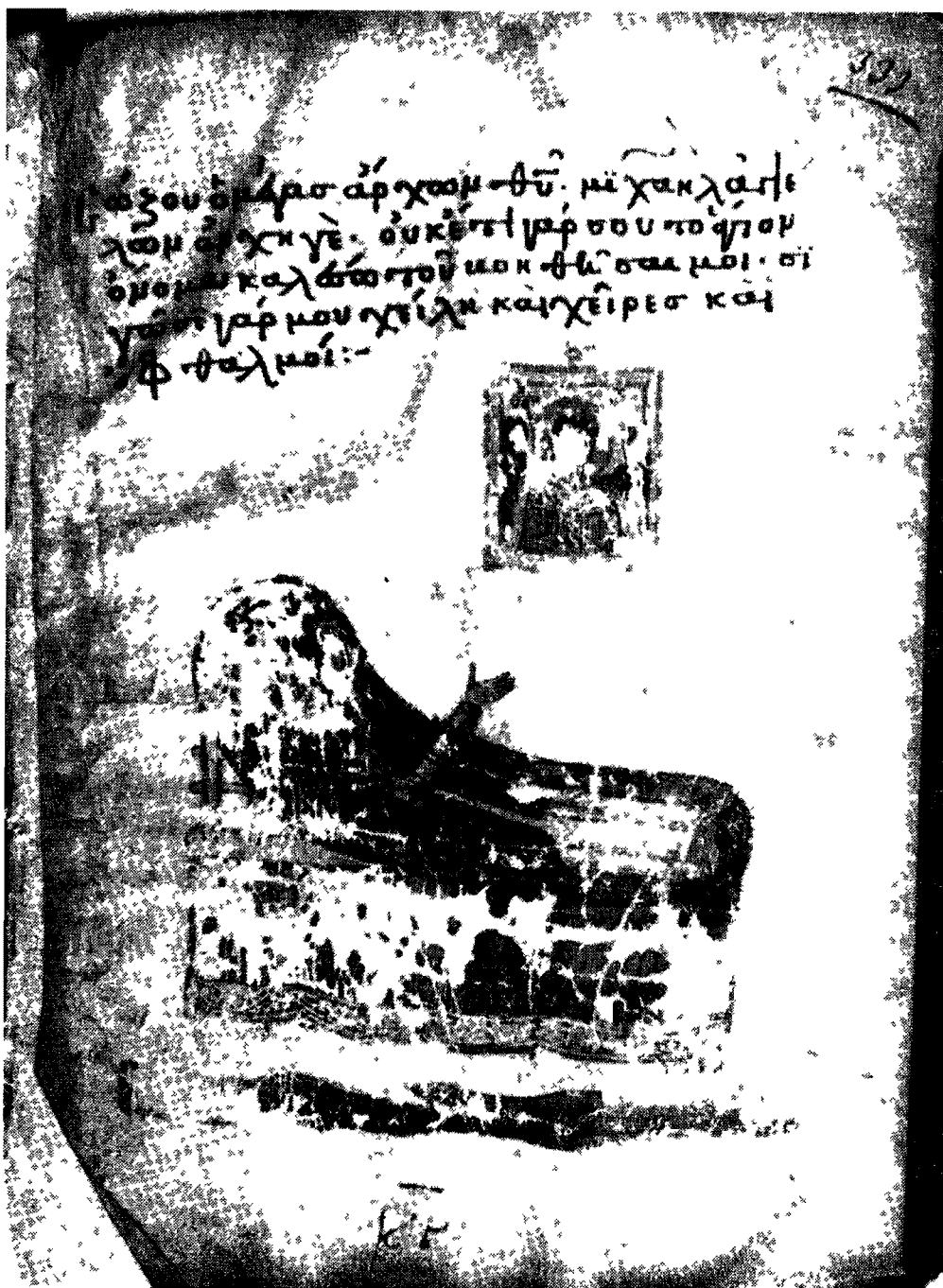
The two later fresco cycles at Hilandar and Ohrid, only partially preserved and published, are iconographically related to the Leimonos miniatures. Two scenes on f. 11^v of the Psalter Dionysiou 65, from the second quarter of the 12th century, recall scenes of our cycle and suggest that it had been created in the early 12th century, if not earlier.

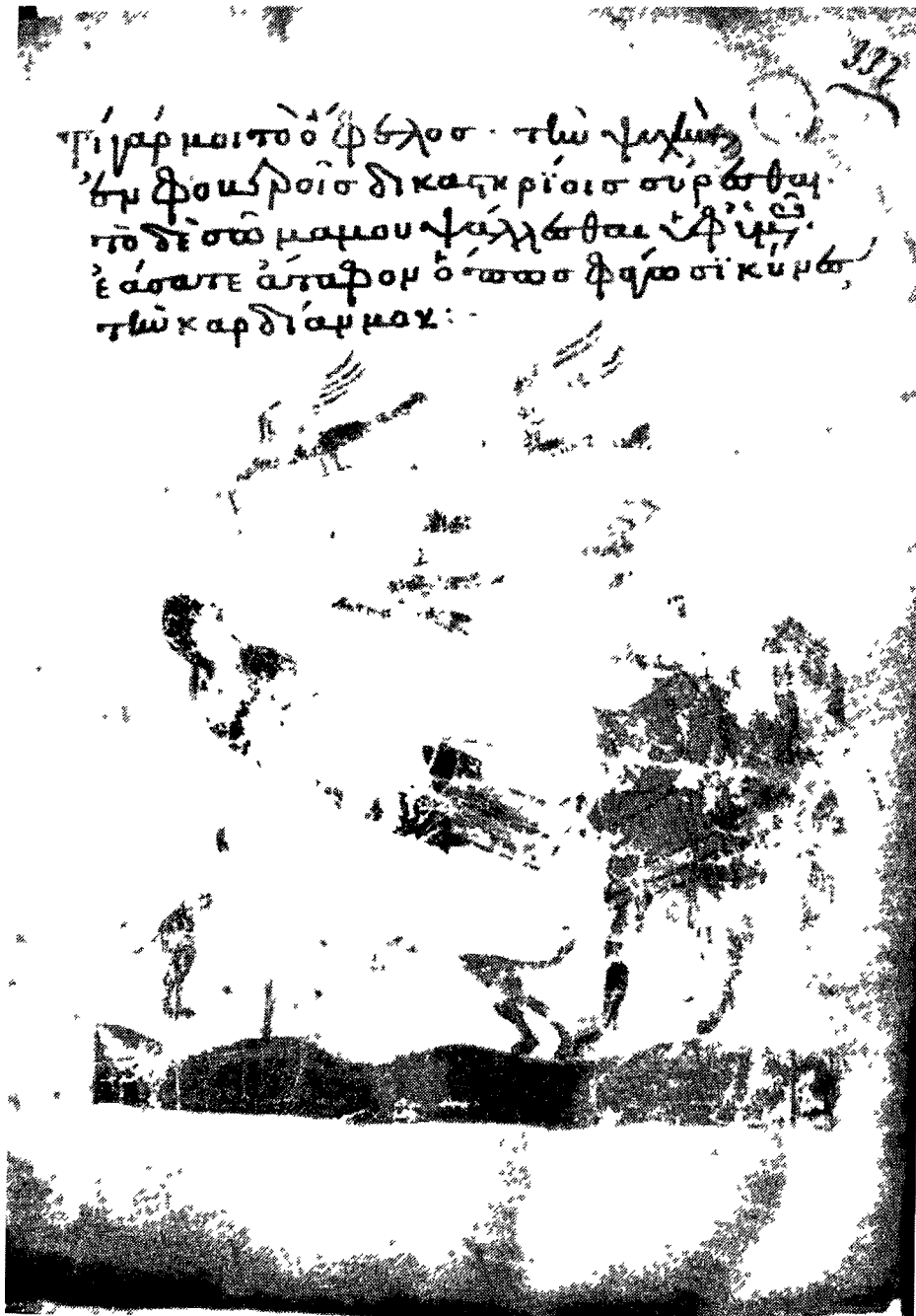
Εἰκ. 1. Ὁρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 328 (Δεύτερο τροπάριο τῆς τετάρτης ᾠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

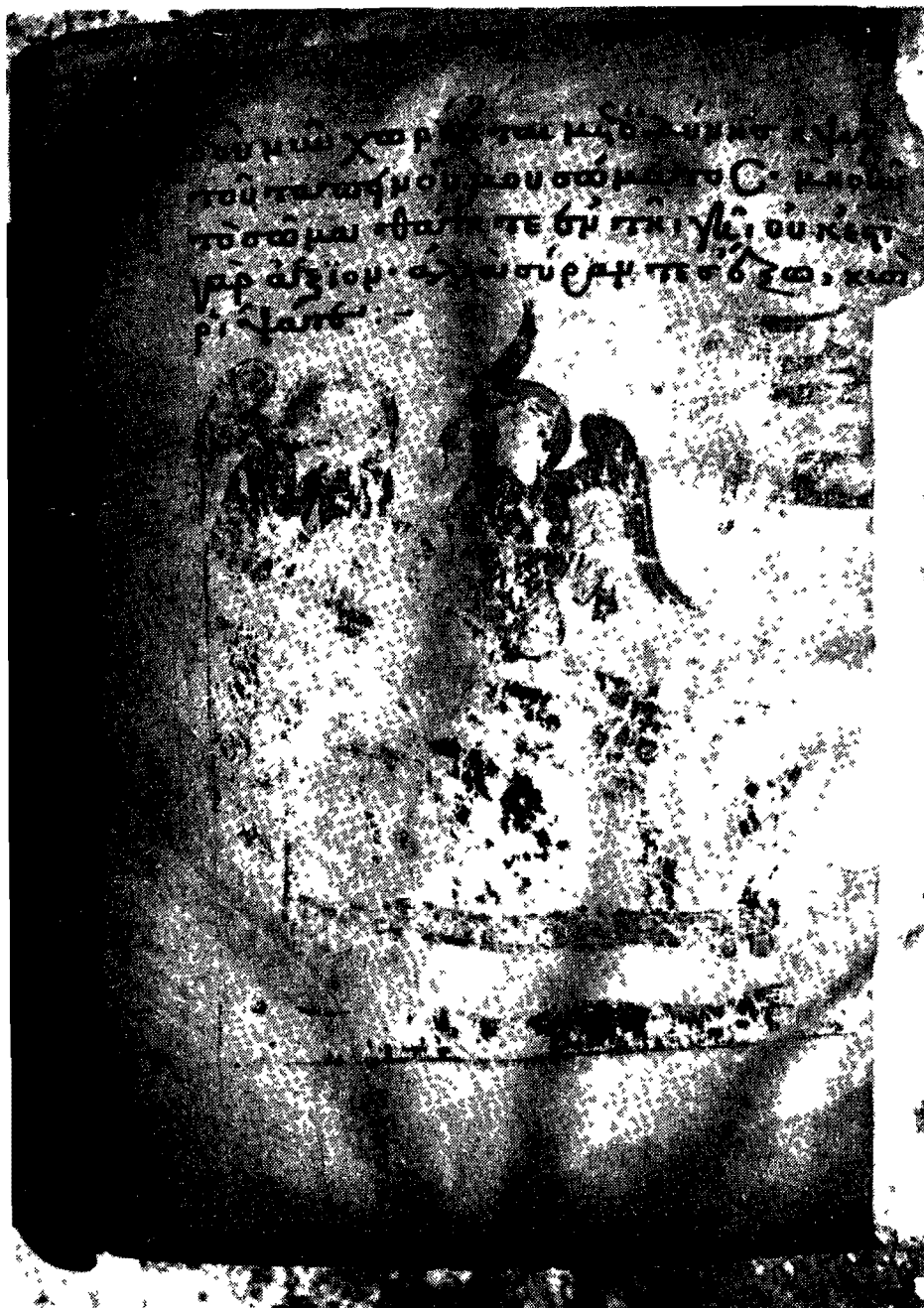
Εἰκ. 2 Ὁρολογιον Λειμῶνος 295, σελ. 329 (Τρίτο τροπάριο τῆς τετάρτης ᾠδῆς τοῦ
 Κανονος εἰς Ψυχορραγούντα)

Εἰκ 3. Ὁρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 333 (Τρίτο τροπάριο τῆς πέμπτης ὥδης τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

Εἰκ. 4 Ὁρολόγιον Λειμώνος 295, σελ. 337 (Τρίτο τροπάριο τῆς ἑκτης ὁδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

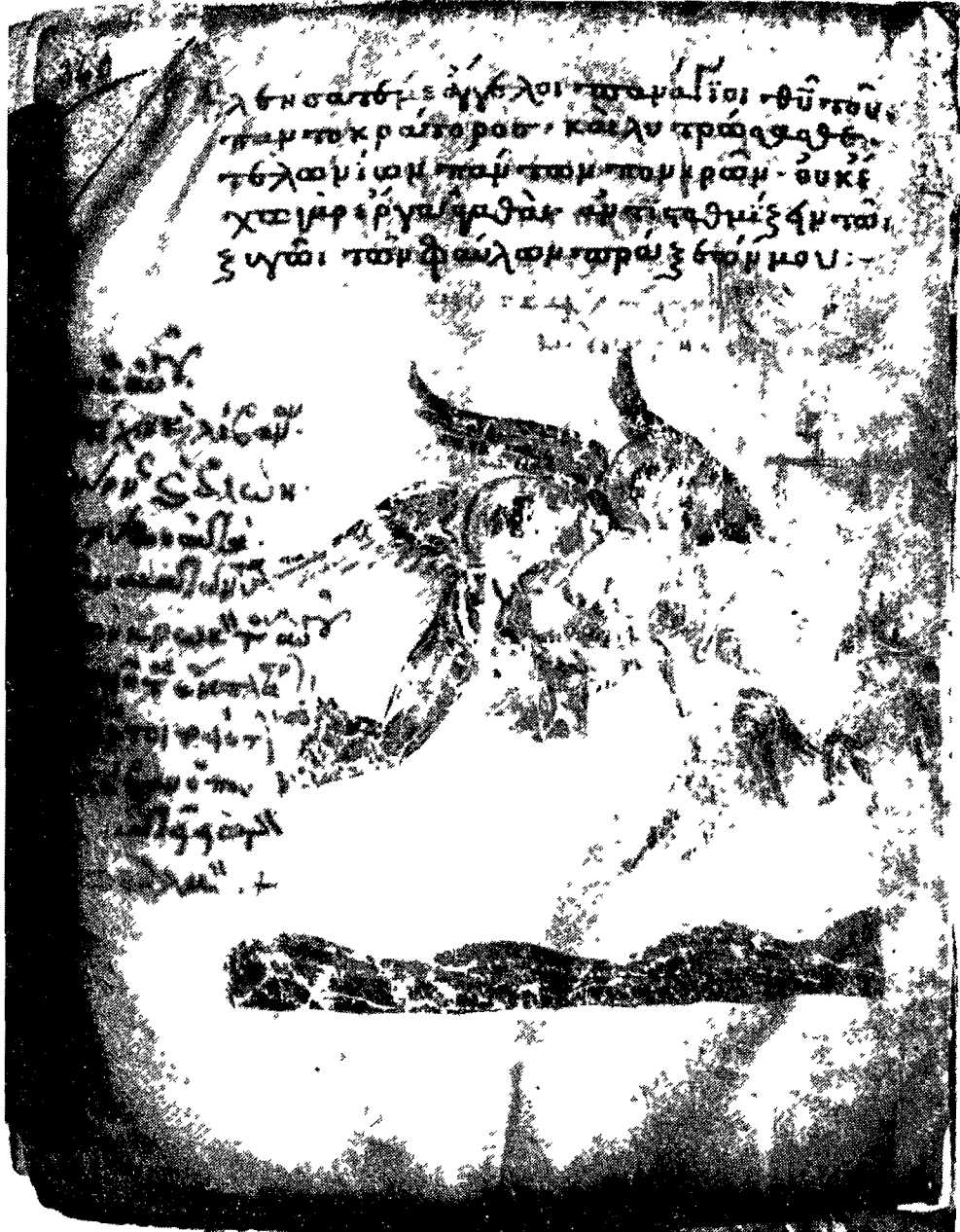
Εἰκ. 5. Ὁρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 336 (Δεύτερο τροπάριο τῆς ἕκτης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

Εἰκ. 6 Ψαλτήριον Διονυσίου 65, φ. 11v

Εἰκ. 7. Ὁρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 339 (Πρῶτο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχοραγοῦντα).

Είκ 8. 'Ωρολόγιον Λειμώνος 295, σελ. 340 (Δεύτερο τροπάριο τῆς ἑβδόμης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).